

Marek Furmankiewicz

FUNKCJONALNO-PRZESTRZENNE SIECI WSPÓŁPRACY SAMORZĄDÓW LOKALNYCH

Cechą współczesnej gospodarki jest wzrost znaczenia poziomych struktur administracyjnych w ramach dobrowolnej współpracy jednostek samorządu terytorialnego. Jedną z przesłanek podejmowania współpracy jest fakt, iż przestrzeń funkcjonalna wykracza często poza granice administracyjne. Rodzi to skłonności do formowania sieci organizacyjnych zwiększających operatywność i efektywność działania. Rozwój sieci, będącej zbiorem połączonych relacji (wymiany) między jednostkami samorządu terytorialnego, cechują stadia ukierunkowane na tworzenie długookresowego środowiska zaufania, począwszy od stadium współpracy nieformalnej, po zaawansowane partnerstwo. Sieci współpracy samorządów mogą tworzyć różne typy funkcjonalne, nie zawsze równoznaczne z formami prawnymi. Wyróżnić można m.in. sieci wielostronne (organizacje międzynarodowe, euroregiony, zrzeszenia krajowe, regionalne i lokalne) lub dwustronne (miasta podzielone, jednostki nadgraniczne, przygraniczne, sąsiedzkie i pozostałe związki dwustronne). Jednostki zrzeszone w sieci mogą tworzyć struktury rozproszone lub zwarte przestrzennie. W pierwszych przeważa niematerialny wymiar współpracy (wymiana informacji, wymiana kulturalna, lobbing etc.), natomiast w formach zwartych terytorialnie – wymiar materialny (zagadnienia komunalne i gospodarka zasobami lokalnymi).

1. Wprowadzenie

Współczesna gospodarka informacyjna stwarza nowe formy organizacji. Dotyczy to także struktur administracyjnych, w których dotychczasowa organizacja pionowa jest uzupełniana lub nawet zastępowana przez struktury poziome (por. Domański 1997, s. 94). Obecna sytuacja społeczna, polityczna i gospodarcza stwarza wiele możliwości współpracy między samorządami. Może ona rozwijać się w ramach określonych prawnie związków, stowarzyszeń lub wzajemnej wymiany o charakterze nieformalnym. Zgodnie z polskim prawem samorzady terytorialne mogą tworzyć związki komunalne, zawierać porozumienia (umowy cywilnoprawne), tworzyć stowarzyszenia i przystępować do zrzeszeń międzynarodowych (Niewiadomski 1992; Małarski 2001). Formy te umożliwiają stworzenie różnych poziomych struktur współpracy powiązanych z układem przestrzennym zrzeszonych jednostek. Rozwijane w ramach zrzeszeń relacje wymiany mogą mieć duży wpływ na gospodarkę lokalną, a także przestrzenną – zarówno przez transfer wiedzy na temat metod zarządzania zasobami lokalnymi, jak i przez konkretne wspólne przedsięwzięcia. Pozwalają one samorządom lokalnym na bardziej operatywne i efektywne działanie w zaspokajaniu potrzeb biofizycznych,

psychofizycznych i techniczno-produkcyjnych osób zamieszkujących dany system terytorialny (Parysek 1996).

Podejmowane w Polsce w ostatnich latach badania dotyczyły przede wszystkim różnych form i przejawów współpracy przygranicznej, w tym w ramach euroregionów. W przypadku innych form współpracy, takich jak np. krajowe związki i stowarzyszenia gmin, związki dwustronne (zwane też potocznie bliźniaczymi, siostrzanymi lub partnerskimi) czy organizacje międzynarodowe samorządów terytorialnych, literatura jest uboga i dopiero w ostatnich latach podejmowane są próby ich badań. Celowe wydaje się zatem podjęcie rozważań obejmujących wszystkie formy współpracy pod względem powiązań funkcjonalno-przestrzennych. Powyższe postulaty dotyczą zarówno gmin, powiatów, jak i samorządowych województw (regionów). Jeśli chodzi o powiaty i regiony, to literatura dotycząca problematyki współpracy jest szczególnie uboga ze względu na stosunkowo krótki czas, jaki upłynął od wprowadzenia reformy administracyjnej, która stworzyła podstawy do ich niezależnego działania.

W badaniach współdziałania istotne jest skupienie uwagi na problemach kolektywnej organizacji działań (Sagan 2000). Stąd do ich opisu warto zastosować elementy teorii sieci przestrzennych wykorzystywanych dotąd w geografii przemysłu (por. Stryjakiewicz 2001). W literaturze brak jest rozstrzygnięć co do zasadności analogii między organizacją przedsiębiorstw i organizacją samorządu terytorialnego (Domański 1997, s. 70). Niniejsza praca jest próbą zastosowania teorii sieci do opisu współpracy samorządów terytorialnych.

Głównym celem poniższych rozważań jest usystematyzowanie wiedzy na temat różnych poziomych form współpracy samorządów lokalnych z punktu widzenia powiązań funkcjonalno-przestrzennych w kontekście teorii sieci przestrzennych. Analiza oparta jest na literaturze i wybranych przykładach zrzeszeń samorządów lokalnych. Pierwsza część pracy obejmuje adaptację podstawowych założeń teorii sieci w odniesieniu do poziomych organizacji samorządów terytorialnych i założenia terminologiczne. W dalszej części podjęte zostało zagadnienie przyczyn podejmowania współpracy, w tym kwestia czynników sprzyjających utworzeniu sieci, a następnie poglądy na jej rozwój. Ostatecznie wydzielono różne typy sieci współpracy samorządów z uwzględnieniem problematyki zakresu wymiany w ramach sieci.

W tekście terminy „współpraca” i „współdziałanie” traktowane są jako wyrazy bliskoznaczne. W literaturze ekonomicznej i prawniczej są one stosowane zamiennie (np. Biernat 1979; Boć 1996; Leoński 1996; Gruchman 1999; Malarski 2001), natomiast w opracowaniach geograficznych mówi się najczęściej o współpracy (np. Wahl 1993; Trzecielińska-Polus 1999).

2. Samorzady terytorialne jako aktorzy sieci organizacyjnych

Podmiotami tworzącymi sieć organizacyjną są aktorzy interpretowani jako instytucje, w tym także władze lokalne reprezentujące samorząd terytorialny (Camagni 1995; Stryjakiewicz 2001). Zgodnie z definicją samorząd terytorialny

oznacza rodzaj decentralizacji państwa polegający na wyposażeniu organów lokalnych działających w gminach (a więc na danym terytorium administracyjnym) w taki stopień samodzielności wobec nadzorujących je organów administracji rządowej, który uzasadnia uznanie ich za organy względnie niezależne lub zdecentralizowane. Jest administracją publiczną sprawowaną na wyznaczonym terytorium przez odrębne od państwa osoby prawne (korporacje), tzn. zrzeszenia osób wyposażonych w osobowość prawną (Wierzbowski, Wiktorowska 1992). Niewiadomski (1998) podaje w uproszczeniu, iż samorząd terytorialny w obecnych warunkach prawnych tworzą ludzie i terytorium (wyznaczone administracyjnie), które zamieszkują. Natomiast za samorząd lokalny zwykło się uważać samorząd terytorialny na poziomie gmin i powiatów (Bennett 1997a, 1997b). W kontekście teorii sieci tak zdefiniowany samorząd lokalny jest aktorem, podobnie jak przedsiębiorstwa w sieciach przemysłowych. Sieć będzie w tym przypadku zbiorem połączonych relacji (wymiany) między jednostkami samorządu terytorialnego, związanych z ich działalnością społeczno-gospodarczą. Władze reprezentujące samorząd traktować można jako węzły sieci. Oznacza to także, iż w niniejszych rozważaniach brana jest pod uwagę wyłącznie współpraca koordynowana przez władze lokalne. Niezależne od władz lokalnych współdziałanie podmiotów lub społeczności położonych w danej gminie z podmiotami lub społecznościami położonymi w innej gminie nie jest traktowane jako powiązanie samorządów warunkujące powstanie formalnej sieci organizacyjnej.

Ważnym zagadnieniem w teorii sieci są interakcje między aktorami (uczestnikami gry ekonomicznej) i relacje społeczne, które konstytuują sieć. Nawiązując do literatury (De Jong 1985; Hardin 1989), wyróżnić można rozmaite formy interakcji między jednostkami samorządu terytorialnego:

- konflikt (to, co jest korzystne dla jednej jednostki, nie jest korzystne dla drugiej);
- konkurencję (obie jednostki mogą wybierać różne rozwiązania dla elementów nie związanych ze sobą, przy czym rozwiązanie korzystne dla A zmniejsza szansę na sukces B);
- kontrolę (nadzór) (jedna jednostka podlega drugiej, gospodarując mniejszą częścią tego samego terytorium);
- koordynację (dane jednostki są w jednakowym stosunku do rozmaitych rozwiązań, ale obie, niezależnie od siebie, preferują jedno i to samo rozwiązanie);
- kooperację (jednostki współdziałają świadomie ze względu na wspólny interes, pomimo konfliktu co do podziału potencjalnych korzyści).

Relacje te dotyczą także elementów przestrzennych. W gospodarce centralnie planowanej w Polsce przed 1990 r. dominowała kontrola i koordynacja, w których nie mogły rozwinąć się na większą skalę powiązania poziome (por. Biernat 1979). Aktualnie, w gospodarce wolnorynkowej, zwiększyło się znaczenie konkurencji i kooperacji, co sprzyja powstawaniu organizacji sieciowych. Według Jantscha (1975, za: Domański 1997) konkurencja o zasoby

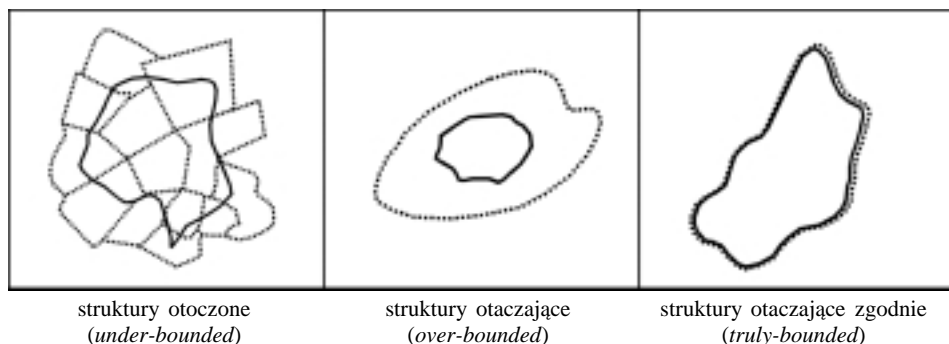
między jednostkami na jednym szczeblu hierarchii musi ostatecznie zostać zastąpiona koordynacją, a nawet kooperacją. Jest to podyktowane wymogiem efektywności oraz przetrwania systemu. Prowadzi do powstawania poziomych struktur współpracy, które z góry zakładają dobrowolność, a jednocześnie wyrównują sytuację podmiotów współdziałających. Nie ma tu stosunku nadrzędności i podległości organizacyjnej. W przeciwnym razie współdziałanie przekształciłoby się w nadzór lub inne formy zależności (Leoński 1996).

Sama koordynacja, a nawet krótkotrwała kooperacja, nie jest wystarczająca dla powstania organizacji sieciowej. Dodatkowym warunkiem dla powstania trwałej sieci jest ukierunkowanie relacji między uczestnikami na realizację długoterminowych celów ekonomicznych, społecznych i tworzenie środowiska zaufania (*milieu of trust*) (m.in. Grotz, Braun 1993; Camagni 1995). Długookresowa perspektywa odróżnia relacje sieciowe od innych krótkotrwałych interakcji (Easton 1992).

3. Przesłanki podejmowania współpracy

Zdaniem Bakera (1993) jednym z głównych czynników warunkujących współpracę lokalnych społeczności jest „geografia”, a więc elementy przestrzenne otaczającego nas świata. Jego zdaniem granice administracyjne często wyznaczają społeczno-ekonomiczne warunki dla kooperacji. Dokładniej to można wyjaśnić, przedstawiając za Bennettem (1997b) zależności między przestrzenią administracyjną, w której działa samorząd lokalny, a przestrzenią funkcjonalną. Autor ten wyróżnia trzy podstawowe zależności: gdy granice administracyjne znajdują się wewnątrz przestrzeni funkcjonalnej (*under-bounded*), gdy granice administracyjne otaczają przestrzeń funkcjonalną „z nadmiarem” (*over-bounded*) oraz gdy otaczają ją „zgodnie” (*truly-bounded*).

Rys. 1. Struktury władz lokalnych w Europie według Bennetta. Przestrzeń funkcjonalna (ekonomiczna, społeczna, środowiskowa) jest oznaczona linią ciągłą, przestrzeń administracyjną oznaczono linią kropkowaną. Struktury funkcjonalne wychodzące poza struktury administracyjne szczególnie sprzyjają zawiązywaniu współpracy w ramach sieci organizacyjnych

W skali lokalnej najczęściej spotyka się struktury otoczone (*under-bounded*), w których mniejsza przestrzeń administracyjna, np. gmina znajduje się wewnątrz większej struktury funkcjonalnej. Wynika z tego fakt zmniejszania się wpływu i odpowiedzialności poszczególnych jednostek za obejmowane struktury. Skuteczne działanie wymaga w takim wypadku współpracy. Przypadek „otoczenia zgodnego” jest ideałem rzadko spotykanym w rzeczywistości i przestrzennie nie musi wymuszać podejmowania wspólnych działań. Najprostszym przykładem mogłaby być gmina położona na wyspie. Podobnie nie pobudzają współpracy struktury przestrzenne położone wewnątrz przestrzeni administracyjnej (*over-bounded*). W tym przypadku funkcjonalny obszar działalności jest tylko małą częścią jednostki administracyjnej. Rozważania te wskazują, iż przy rozpatrywaniu współpracy samorządów terytorialnych nie można odrzucić uwarunkowań geograficznych, co postuluje się w koncepcjach usiecicowienia (Lenz, Kulinat za: Strykiewicz 2001). Sieć może być bowiem umocowana (*embedded*) w strukturach przestrzennych pobudzających powstawanie relacji, które ją konstituują.

Opierając się na literaturze (Łyszczak 1992; Leoński 1996; Alger 1999), można wymienić szereg szczegółowych przesłanek sprzyjających współpracy samorządów lokalnych, niekoniecznie mających wymiar przestrzenny:

a) **formalnoprawne** – w Polsce związane były one z nieodpłatnym nabywaniem części mienia ogólnonarodowego służącego użyteczności publicznej, które wcześniej należało do rad narodowych, przedsiębiorstw lub zakładów budżetowych szczebla wojewódzkiego. Uporządkowanie stanu własności takiego mienia wymagałoby podziału substancji majątkowej, co nie zawsze było celowe. Korzystniejsze było wspólne gospodarowanie majątkiem w związku lub porozumieniu komunalnym (Łyszczak 1992). Z przesłankami formalnoprawnymi wiąże się także współpraca w obligatoryjnych związkach komunalnych (np. gmin warszawskich);

b) **ekonomiczno-finansowe** – wynikają z rozłożenia na kilka podmiotów kosztów realizacji projektów inwestycyjnych oraz dalszych wydatków na ich eksploatację. Oznacza to chęć minimalizowania nakładów rzeczowych oraz kosztów finansowych przy zachowaniu zadanej funkcji i celu działań (Łyszczak 1992);

c) **prakseologiczne** – gdy celem współdziałania jest racjonalizacja działań wynikająca z zasad organizacji pracy. Przynosi ono zatem efekty, gdy podmioty współdziałające mają wspólne cele. Wówczas współdziałanie i udzielanie wzajemnej pomocy zwiększa efektywność realizacji wspólnych zadań, w przeciwieństwie do bardziej kosztownego i mniej efektywnego działania w izolacji (Leoński 1996);

d) **ekologiczne** – związane są z brakiem możliwości rozwiązywania niektórych problemów ekologicznych w sposób autonomiczny, w izolacji od innych procesów społeczno-gospodarczych. Łączy się to z ponadgranicznym charakterem zjawisk ekologicznych, np. zanieczyszczenia wód powierzchniowych, kształtowania mikroklimatu, rozprzestrzeniania się zanieczyszczeń

gazowych itp. (Łyszczyk 1992). Zjawiska te zwykle nie dają się powiązać przestrzennie z istniejącymi strukturami podziału administracyjnego. Dla uzyskania wpływu na te zjawiska konieczne jest więc współdziałanie, utworzenie struktur administracyjnych otaczających przestrzeń funkcjonalną (Bennett 1997b);

e) **społeczno-kulturalne** – dotyczą najczęściej nawiązywania kontaktów międzyludzkich. Ma to m.in. prowadzić do akceptacji społecznej procesów globalizacji (Gruchman 1999) i wzajemnej tolerancji mającej ugruntować pokój na świecie (Lücke, Bellocchi 1997; Alger 1999);

f) **polityczne** – zwykle wiążą się ze współpracą gmin w organizacjach krajowych lub międzynarodowych. Wspólna reprezentacja samorządów ma na celu zwiększenie siły władz lokalnych w lobbingu wobec władz państwowych, a nawet społeczności międzynarodowych. Często mówi się nawet o „paradyplomacji” (por. Alger 1999).

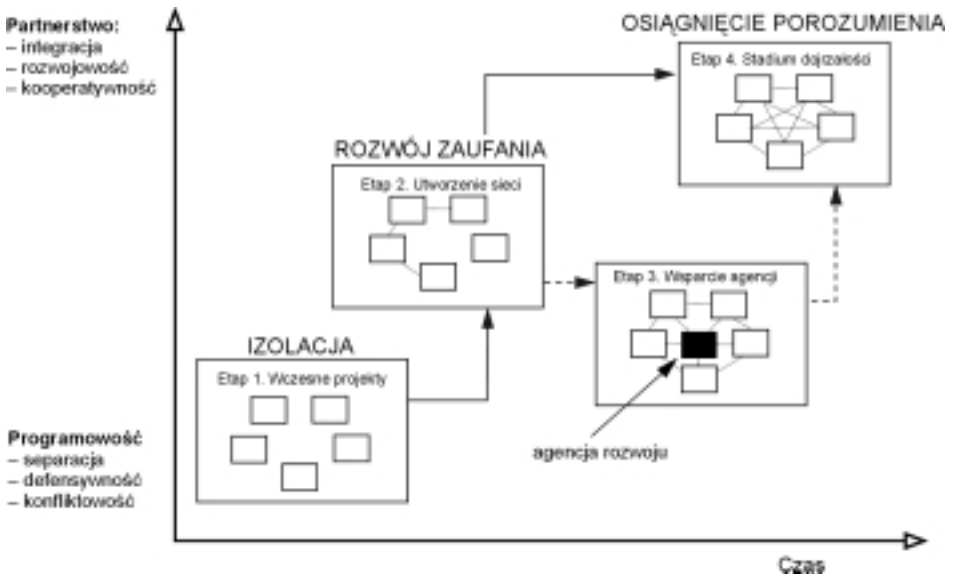
Zaawansowana współpraca pozwala lokalnym władzom osiągnąć tzw. masę krytyczną (*critical mass*) w specjalistycznej działalności (van der Wusten 1995; European Commission 2000), odkryć korzyści synergii, unikać powielania tych samych wysiłków i zredukować konkurencję między regionami. Granice fizyczne, psychologiczne i historyczne pokonywane są dla osiągnięcia wspólnych celów, większej wiarygodności, większej efektywności wykonywanych zadań, odkrycia nowych talentów, zasobów lub wymiany informacji o sposobach rozwiązywania problemów (European Commission 2000). Często władze lokalne działające w sieciach o charakterze poziomym potrafią w ramach współpracy rozwiązywać problemy, nad którymi władze rządowe debatowały bezskutecznie wiele lat (Sobczyński 1996). Czynniki i struktury sprzyjające powstawaniu sieci proponuję nazwać ogólnie atraktorami (termin zapożyczony z astronomii).

4. Rozwój współpracy w sieci organizacyjnej

Jak już wspomniano, cechą organizacji sieciowych jest ich ukierunkowanie na realizację celów długookresowych. Wiąże się to z przechodzeniem przez pewne stadia współpracy, od kontaktów nieformalnych do zaawansowanego partnerstwa. W rozwoju powiązań o charakterze sieciowym między samorządami terytorialnymi można za Bakerem (1993) wyróżnić następujące poziomy:

- utworzenie pierwotnej sieci nieformalnej (*networking*) – przedstawiciele lokalnych społeczności inicjują kontakty, rozpoczyna się wzajemne poznawanie i przekazanie idei współpracy. Na tym poziomie kontaktów nie jest to jeszcze kooperacja podobna do biznesowej i brak jest formalnej umowy. Z tą fazą związana jest głównie wymiana informacji;
- współpraca (*collaborating*) – władze samorządowe zaczynają sobie ufać i podejmować pierwsze wspólne przedsięwzięcia, głównie w zakresie działalności, która nie stwarza dużego ryzyka dla ich gmin, i mogące zapewnić

Rys. 2. Rozwój partnerstwa według Bennetta i McCoshana

Źródło: Bennett 1997a, s. 35.

wspólne korzyści. Współpraca opiera się na efektywnej kombinacji planowania działań dla osiągnięcia wspólnego celu i opanowywania konfliktów;

- partnerstwo (*partnering*) jest najbardziej zaawansowaną formą współdziałania. Zostaje podpisana formalna umowa, partnerzy podejmują formalnie wspólne ryzyko inwestycyjne.

Do zobrazowania rozwoju współpracy można wykorzystać schemat zaproponowany przez Bennetta i McCoshana zaprezentowany na rys. 2 (za: Bennett 1997a). Przedstawia on rozwój partnerstwa między jednostkami od stadium, którego cechami są separacja, defensywność i konfliktowość, do stadium partnerstwa, które charakteryzują z kolei integracja, rozwojowość i kooperatywność. Stadium pośrednim jest utworzenie pierwotnej sieci, która może być dodatkowo pobudzana do integracji przez „agencje”. Zdaniem Bakera (1993) takie zewnętrzne instytucje, agencje, programy prowadzą często do zawiązywania formalnych zrzeczeń bez wcześniejszej rzeczywistej współpracy. Może to przyczyniać się do późniejszego rozpadu takich sieci, gdyż brak pośrednich etapów rozwoju wpływa na wzajemny szacunek, zaufanie, wspólne planowanie, długoterminowe finansowanie itp. Cechy te zaś, jak już wspomniano, są głównym wyznacznikiem sieci organizacyjnej. Stworzenie środowiska zaufania ma znaczenie dla rozwoju i utrzymania kooperacji. Jest także jasne, iż współpraca rozwijana oddolnie, z własnej inicjatywy stron, jest trwalsza i efektywniejsza od form stymulowanych odgórnie (por. Biernat 1979). Stopniowy rozwój współpracy jednostek terytorialnych nie był typowy w warunkach polskich, gdzie po latach ograniczania lub co najmniej kontrolowania niezależnych form kooperacji skokowo zmieniono warunki i umożli-

liwiono zawiązywanie wspólnych organizacji gmin, a potem nowo powołanych powiatów. Dotyczy to w większym stopniu związków wielostronnych (związki i stowarzyszenia, zrzeszenia międzynarodowe), ale częściowo także dwustronnych, które w ograniczony sposób funkcjonowały także przed 1990 r.

Przykładem tworzenia zrzeszeń bez wcześniejszego oddolnego rozwoju współpracy są polskie euroregiony na granicy wschodniej. Powoływano je administracyjnie na obszarze byłych województw, w odpowiedzi na warunki polityczne i możliwości pozyskania środków z programów Unii Europejskiej, np. Phare-CBC. Nie przekładało się to automatycznie na szeroką współpracę władz lokalnych, także ze względu na znaczne różnice w organizacji terytorialnej w krajach sąsiadujących. Często gminy znajdujące się formalnie w obszarze euroregionu nie prowadziły żadnej współpracy przygranicznej. Słabe powiązanie z podstawowymi jednostkami administracyjnymi spowodowało konflikty przestrzenne po wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego kraju. Zjawisko to praktycznie nie wystąpiło na granicy zachodniej, gdzie euroregiony tworzone były w znacznie większym stopniu jako inicjatywy wcześniej powstałych związków gmin.

5. Typy sieci a zakres współpracy

Najprostszy podział form współpracy obejmuje sieci dwustronne oraz wielostronne. Niezależnie, ze względu na różnice w przepuszczalności granic i ich wpływ na otoczenie, wyróżnić można współpracę w sieciach międzynarodowych, przekraczających barierotwórcze granice państwowe, i współpracę w sieciach krajowych, gdzie zazwyczaj granice administracyjne są daleko bardziej przepuszczalne.

Terytorialny charakter samorządów wskazuje, iż pod względem przestrzennym jednostki wchodzące w skład sieci mogą tworzyć struktury rozproszone (np. dwustronne związki partnerskie odległych gmin, zrzeszenia o charakterze rozproszonym i zrzeszenia międzynarodowe) i zwarte przestrzennie (związki terytorialne). W praktyce związki terytorialne nie muszą składać się z elementów (samorządów terytorialnych) całkowicie wypełniających przestrzeń funkcjonalną, ale zwykle związane są takimi strukturami (subregion historyczny, przyrodniczy, ekonomiczny) i przeważają w nich jednostki, które bezpośrednio do siebie przylegają. Natomiast z punktu widzenia sieci wzrost rozproszenia następuje wówczas, gdy wewnątrz sieci znajdują się węzły, które nie są połączone z nią relacjami konstytuującymi tę sieć.

Wydaje się, że tak rozumiane rozproszenie (lub zwartość terytorialna) organizacji sieciowej samorządów nie jest równoznaczne z podziałem Camagniego (1995, s. 197), który wyróżnia sieci lokalne i transterytorialne. Pierwsze oparte są na bliskości przestrzennej, kulturalnej lub psychologicznej generującej znaczną gęstość relacji, częstą nieformalność powiązań i otwartość. Z kolei sieci transterytorialne opierają się na dalekodystansowej kooperacji, gdzie znaczenia nabiera formalizacja relacji, selektywność sieci i jej domknięcie.

Lokalne zrzeszenie samorządów może mieć bowiem cechy organizacji rozproszonej.

Dla dalszych rozważań konieczne jest także rozróżnienie materialnego i niematerialnego wymiaru współpracy (analogicznie jak *hardware* i *software*). Podział ten można częściowo wiązać z warstwami terytorialnego systemu społecznego (materialną i społeczną) wyróżnionymi przez Chojnickiego (1988). Współpraca materialna dotyczy gospodarowania fizycznymi zasobami lokalnymi, np. środowiskiem przyrodniczym, czy rozbudowy infrastruktury, natomiast niematerialna obejmuje wymianę wiedzy i doświadczenia, wymianę kulturalną, wzajemną promocję itp. Generalnie współpraca może zawierać oba wymiary jednocześnie, a rozróżnienie to jest tylko umowne. W niektórych sytuacjach można jednak wyraźnie stwierdzić, iż dany wymiar współpracy przeważa nad drugim. Podział ten będzie przydatny w przedstawionych niżej charakterystykach poszczególnych typów sieci.

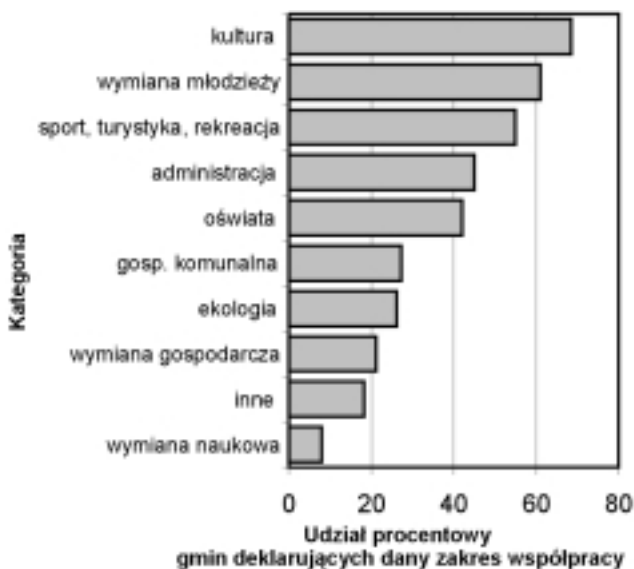
5.1. Sieci dwustronne

Uwzględniając międzynarodowe powiązania przestrzenne, w zależności od odległości od granic państwowych, wyróżnić można następujące rodzaje współpracy dwustronnej samorządów lokalnych: współpraca miast podzielonych, gmin (powiatów) przylegających, przygranicznych i pozostałe związki dwustronne. Każda kolejna kategoria jest podzbiorem kategorii następującej.

- Miasta podzielone – istnieją w nich zwykle rozwinięte wcześniej struktury wiążące obie części miasta, które zostały sztucznie odgródzone granicą państwową. Po otwarciu granicy sprzyja to podejmowaniu współpracy zarówno w zakresie gospodarki komunalnej (współpraca materialna), jak i społeczno-kulturalnej (Kostrubiec, Łoboda 1999; Waack 2000). Przykładami miast podzielonych w Polsce są Zgorzelec/Görlitz, Frankfurt/Słubice, Gubin/Guben, Cieszyn/Czeski Cieszyn. Inne przykłady to np. Nikozja czy dawniej Berlin Zachodni i Wschodni.
- Gminy (powiaty) przylegające (nadgraniczne) – jednostki te mają zwykle wykształcone tradycyjnie struktury wewnętrzne i w mniejszym lub większym stopniu przylegają do siebie. Pierwsza cecha sprawia, że wzajemne powiązania i ciężenie do współpracy są słabsze niż w miastach podzielonych; zjawiska te mogą nie występować także przy granicy całkowicie przepuszczalnej. Elementem łączącym, wpływającym na rozwój współpracy, może być wspomniana przestrzeń funkcjonalna – otoczenie przyrodnicze, infrastrukturalne, ekonomiczne. Gminy przylegające do granicy państwowej Winiarski (1979) nazywa gminami nadgranicznymi. Miasta podzielone są najczęściej szczególnym przypadkiem gmin przylegających.
- Gminy (powiaty) przygraniczne – współpraca dotyczy jednostek, dla których granica państwowa wywołuje określone skutki społeczno-gospodarcze. Z interakcjami tymi łączą się powiązania funkcjonalne między samorządami. Jeśli jednostki administracyjne nie są połączone ciągłymi elementami

- przyrodniczymi (np. rzeki) lub gospodarczymi (np. drogi lub inny typ infrastruktury), to zakres współpracy materialnej może być słabszy niż w poprzednich dwóch kategoriach.
- Pozostałe związki dwustronne – kategoria ta obejmuje wszystkie poprzednie kategorie. W przypadku miast związki takie często określa się mianem bliźniaczych lub siostrzanych. Jeżeli udało się osiągnąć odpowiednio wysoki poziom współpracy, to można mówić o związkach partnerskich (por. Lücke, Bellocchi 1997; Alger 1999; Hewitt 2000). W tej kategorii nie muszą wcale występować jakiegokolwiek powiązania przestrzenne między jednostkami administracyjnymi, które mogą być dowolnie od siebie oddalone. Badania ankietowe wykonane w 1998 r. przez Związek Miast Polskich wśród polskich miast i gmin współpracujących z partnerami zagranicznymi wykazują, że wzajemne kontakty obejmują najczęściej takie pola współpracy jak edukacja, kultura i sport (w tym szczególnie wymiana młodzieży i wymiana kulturalna), a następnie transfer doświadczeń i innowacji z zakresu zarządzania gospodarką komunalną, w tym pozyskiwania środków finansowych z zewnątrz, czy problematykę lokalnej polityki społecznej (Kręć 1998). Podobnie na świecie dominuje współpraca kulturalna i wymiana doświadczeń w zakresie gospodarki komunalnej (planowanie przestrzenne, funkcjonowanie administracji, gospodarka wodą, ściekami czy odpadami etc.) (Hewitt 2000). Duże znaczenie ma także promocja turystyczna i gospodarcza (Lücke, Bellocchi 1997; Kręć 1998; Trzcielińska-Polus 1999). Ten typ współpracy rozwijany jest głównie przez miasta. Indywidualnie zakres kontaktów jest

Rys. 3. Deklarowany zakres współpracy w międzynarodowych związkach dwustronnych polskich samorządów gminnych w 1998 r.

bardzo różny, poczynając od nawet nieformalnych związków osiągających bardzo wysoki poziom współpracy, do porozumień formalnych, które pozostają tylko na papierze lub ograniczają się do „turystyki” przedstawicieli najwyższych władz miasta.

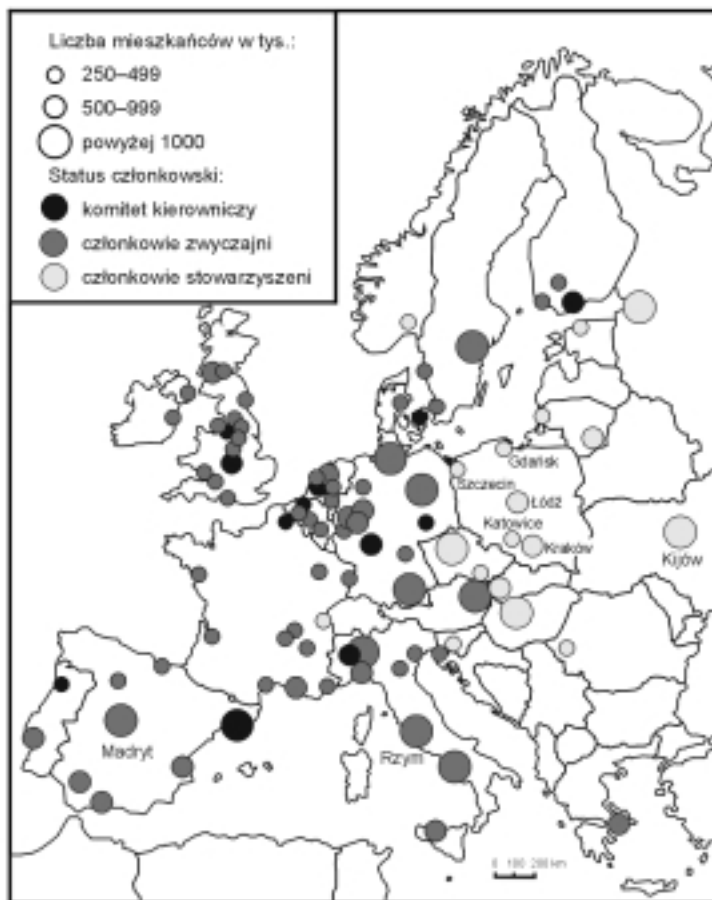
Podobny podział można zastosować przy rozpatrywaniu współpracy w sieciach krajowych. Należy jednak pamiętać, że wewnętrzne granice administracyjne z reguły mają znacznie mniej barierotwórczy charakter niż granice międzynarodowe i nie wywołują zwykle tak znacznych skutków przestrzennych. Stąd praktycznie brak jest przykładów z literatury. Współpraca gmin przylegających (sąsiedzkich) rzadko przybiera struktury formalne i jest raczej przykładem sieci lokalnej Camagniego. W ramach pozostałych dalekodystan-sowych krajowych związków dwustronnych współpraca taka rozwija się na bazie wakacyjnej wymiany dzieci w wieku szkolnym, wzajemnego uczestnic-twa w imprezach miejskich czy sporadycznej pomocy w przypadku klęsk żywiołowych. Przykładem są związki dwustronne gmin, takie jak: Bardo Śląskie–Tarnowo Podgórne, Międzylesie–Dolsk czy Stronie Śląskie–Chodzież. Także tutaj ciężar współpracy przesuwają się ze współpracy materialnej (zagad-nienia komunalne itp.) w gminach sąsiadujących na rzecz współpracy niematerialnej (kultura, sport, wymiana młodzieży, wymiana informacji) w związkach dwustronnych odległych partnerów.

5.2. Sieci wielostronne

Do wielostronnych sieci współpracy samorządów lokalnych należą zrzeszenia międzynarodowe o charakterze rozproszonym (np. organizacje miast i gmin), międzynarodowe zrzeszenia o charakterze terytorialnym (euroregiony), zrzeszenia krajowe o charakterze rozproszonym i zwarte przestrzennie (związki terytorialne). Do sieci wielostronnych można zaliczyć oprócz tego współpracę związków terytorialnych, a także sieci mieszane obejmujące współpracę zarówno samodzielnych jednostek terytorialnych, jak i zrzeszeń.

Duże zrzeszenia międzynarodowe mają w większości charakter rozproszony (np. Unia Miast Bałtyckich, Eurocities, POLIS, Miasta Wolne od Samochodów, TeleCities, Stowarzyszenie Europejskich Miast Kultury, Liga Miast Historycznych, Międzynarodowy Związek Samorządów Lokalnych – por. rys. 4). Uczestniczące w nich gminy tylko częściowo opierają się na rzeczywistych związkach przestrzennych (np. Unia Miast Bałtyckich). Często atraktorami sieci są wyłącznie podobieństwa funkcjonalne w zakresie związków ze środowiskiem, podobnej historii, zbliżonych problemów lub celów ekonomicznych, społecznych itp. Tworzenie takich organizacji związane jest z obserwowaną na całym świecie coraz większą międzynarodową aktywnością władz lokalnych i ich rosnącym wpływem na władze państwowe i międzynarodowe (Alger 1999). Niektóre sieci międzynarodowe mogą wywodzić się z idei „związków bliźniaczych” (np. Unia Złotych Miast, Związek Miast i Gmin Frydlandzkich), chociaż wówczas z reguły nie wykazują znacznego zaawansowania form

Rys. 4. Przykład zrzeszenia międzynarodowego o charakterze rozproszonym – Euro-cities (I 2001). Poza mapą – Nikozja na Cyprze i Niżni Nowogród w Rosji

Źródło: opracowanie własne.

i zakresu współpracy, szczególnie jeśli mają lokalny charakter (Furmankiewicz 2001).

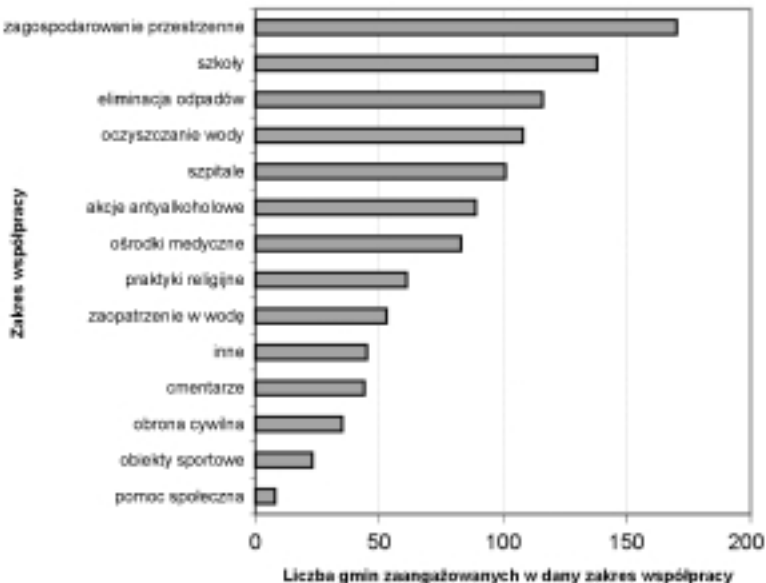
Podobnymi cechami przestrzennymi charakteryzują się duże sieci krajowe, np. Związek Miast Polskich, Związek Gmin Wiejskich itp. Działalność takich organizacji opiera się głównie na współpracy o dominującym wymiarze niematerialnym – wymianie wiedzy i doświadczenia, współpracy kulturalnej i lobbingu. Podobnie niektóre regionalne sieci miast w obszarach zurbanizowanych mogą opierać się bardziej na komplementarności funkcji niż na bliskości przestrzennej lub transakcji kupna-sprzedaży (Domański 1997, s. 98). Pod względem formy mogą one znajdować się na pograniczu sieci o charakterze zrzeszeń zwartych i rozproszonych przestrzennie.

Typowymi wielostronnymi sieciami współpracy, w których jednostki tworzą zwykle formy zwarte przestrzennie, są związki, porozumienia komunalne oraz

lokalne i regionalne stowarzyszenia gmin. W dwóch pierwszych formach prawnych współpraca skupia się zwykle wokół konkretnego zadania (np. utrzymywanie sieci wodociągowej, kanalizacyjnej, wspólnego wysypiska śmieci). Niejako z założenia dominuje w nich więc współpraca o wymiarze materialnym na ograniczonym obszarze. Przykładem takiej sieci jest opisywany przez Malarskiego (1989) Związek Komunalny Zagłębia Ruhry. Duża część zakresu zadań tego zrzeszenia obejmowała kształtowanie i ochronę środowiska, gospodarkę terenami (w tym m.in. ochronę gruntów), utrzymywanie i powiększanie powierzchni terenów zielonych. Podobnie w kantonach Vaud i Zurych w Szwajcarii zagadnienia zagospodarowania przestrzennego, eliminacji odpadów i oczyszczania wody należą do najczęściej podejmowanych w związkach międzygminnych (Boć 1996).

Siecią wielostronną samorządów lokalnych wykazującą podobieństwa funkcjonalne do miast podzielonych są miasta rozdzielone granicą administracyjną na odrębne gminy. Przykładem jest obligatoryjny związek jedenastu gmin warszawskich przewidzianych ustawą z 25 marca 1994 r. o ustroju miasta stołecznego Warszawy (Dz.U. nr 48, poz. 195). Zakres działania związku został z góry określony przez ustawę i z mocy ustawy związek ten ma osobowość prawną (Leoński 1996). Autorzy wskazują na konflikt strukturalny pomiędzy interesami miasta jako całości a interesami gmin-dzielnic i na dysfunkcyjność tego typu podziału wobec systemu społeczno-przestrzennego miasta (Rykiel 1993). Wynikają z tego nie tylko polityczne, ale i przestrzenne

Rys. 5. Liczba gmin zaangażowanych w dany zakres współpracy w zrzeszeniach lokalnych w kantonie Zurych w Szwajcarii

Źródło: Meylan za: Boć 1996, s. 122.

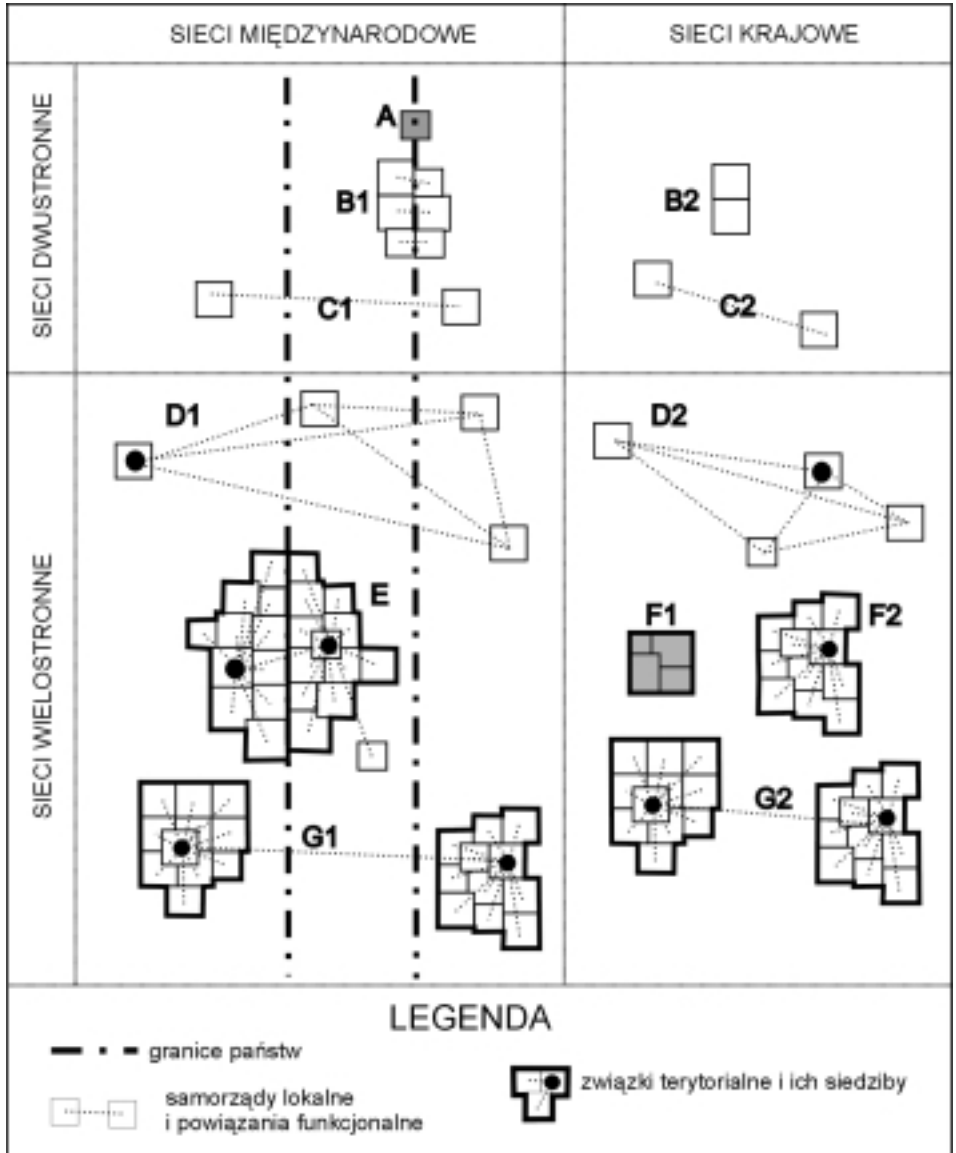
implikacje takiego sztucznego podziału. Słabnie koordynująca funkcja władz centralnych miasta, pogłębia się chaos w gospodarce przestrzennej (przykładowo występują trudności w uzgadnianiu przez niezależne gminy strategii i programów rozwoju, a dodatkowo nie powołano nawet niektórych celowych związków komunalnych dotyczących systemów infrastruktury miejskiej, które powinny być zarządzane jako całość), wzrastają trudności komunikacyjne i następuje zanik funkcji ogólnomiejskich (Buczek, Gzell 1998; Jałowiecki 2000). Mimo problemów współpraca komunalna jest tu jednak szczególnie silna.

Do zbiorowych sieci współpracy można zaliczyć współpracę przygraniczną w ramach euroregionów i międzynarodową współpracę związków gmin, które nie przylegając przestrzennie, mogą wykazywać np. podobieństwa funkcjonalne.

Opierając się na definicji Hermana (za: Przybyła 1995), euroregion można zdefiniować jako zinstytucjonalizowany związek formalny pomiędzy organizacjami państwowymi lub samorządowymi oraz (także nieformalnie) stowarzyszeniami zawodowymi, naukowymi, kulturalnymi etc., którego celem jest rozwijanie współpracy na obszarach przygranicznych. W warunkach polskich większość euroregionów funkcjonuje formalnie jako stowarzyszenia wspólnot komunalnych działających pod nadzorem i protektoratem właściwych terytorialnie rządów, przy zapewnieniu przestrzegania suwerennych zasad polityki wewnętrznej i zagranicznej poszczególnych krajów uczestniczących w strukturze (Wahl 1993). Podkreśla się tutaj kombinację skali lokalnej i centralnej, z dominującą rolą tej pierwszej (Sobczyński 1996). Euroregion poza współpracą przylegających związków krajowych jako podmiotów stymuluje zwykle także indywidualne formy współpracy. Euroregiony tworzą generalnie zwarte formy przestrzenne i w związku z tym współpraca obejmuje także zarządzanie lokalnymi zasobami przyrodniczymi, rozwój korzystnej dla obu stron infrastruktury oraz współpracę niematerialną.

W przypadku międzynarodowej współpracy związków jednostek terytorialnych nie przylegających przestrzennie, podobnie jak w związkach dwustronnych odległych miast, powiatów czy regionów, wzajemne relacje mogą dotyczyć wymiany doświadczeń, wymiany kulturalnej czy promocji gospodarczej. Współpraca związków i stowarzyszeń jest adekwatna do współpracy regionów rozumianych jako struktury administracyjne. Przykłady takiej współpracy nie były wcześniej szerzej opisywane. Jej elementy zawiera projekt pilotażowy Unii Europejskiej TERRA zainicjowany w 1997 r. Tworzy on sieć uczestników reprezentujących pewne grupy tematyczne: obszary wybrzeży, doliny rzeczne, trudno dostępne obszary wiejskie, obszary cierpiące wskutek erozji i obszary dziedzictwa kulturowego. Projekt ma stymulować współpracę i przekazywanie doświadczeń w zakresie planowania w tych obszarach. Obejmuje związki gmin, gminy i instytucje zlokalizowane w różnych krajach, a więc w różnych warunkach administracyjnych i strukturach planowania (European Commission 2000). Program ten jest swoistym połączeniem wszystkich opisanych form współpracy, gdyż tworzy sieci mieszane.

Rys. 6. Główne typy powiązań przestrzennych we współpracy samorządów lokalnych. A – miasta podzielone granicą, B1 – jednostki przylegające (nadgraniczne), B2 – jednostki sąsiedzkie (wewnętrzne), C1 – dwustronne związki międzynarodowe, C2 – dwustronne związki krajowe, D1 – zrzeszenia międzynarodowe rozproszone przestrzennie, D2 – zrzeszenia krajowe rozproszone przestrzennie, E – euroregiony, F1 – miasta podzielone administracyjnie, F2 – pozostałe związki terytorialne, G1 – międzynarodowa współpraca związków terytorialnych, G2 – krajowa współpraca związków terytorialnych

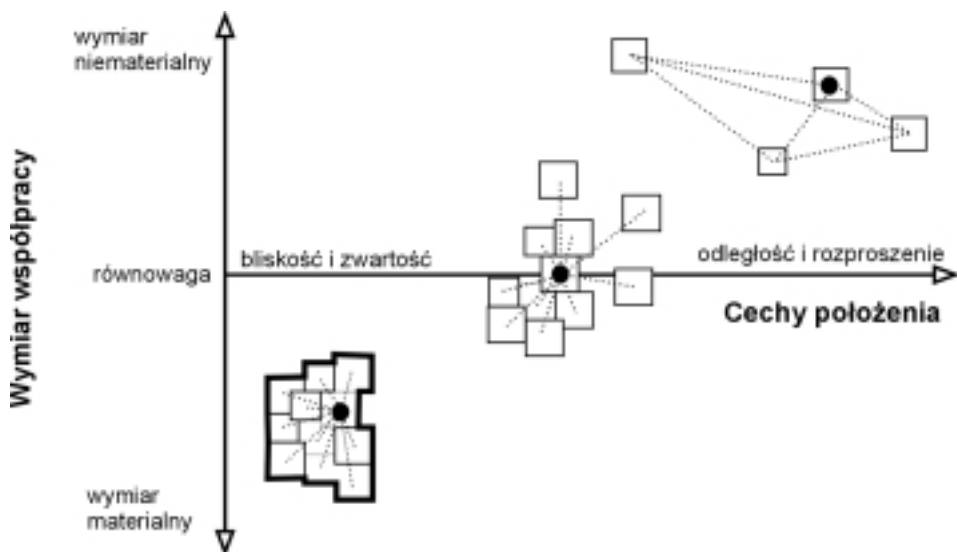

Źródło: opracowanie własne.

6. Podsumowanie

Podstawowym i oczywistym wnioskiem jest stwierdzenie, że układ przestrzenny zrzeszonych jednostek wpływa na siłę i charakter powiązań funkcjonalnych pomiędzy nimi. W rozproszonych sieciach współpracy przeważa współpraca niematerialna związana z wymianą osób i informacji. W powiązaniach sieciowych dominuje wówczas wspólnota celów. Natomiast we współpracy gmin zwartych przestrzennie większego znaczenia nabiera współpraca o wymiarze materialnym, związana z kooperacją w zarządzaniu zasobami lokalnymi. Tak więc pierwotnym czynnikiem łączącym jest najczęściej wspólnota przestrzeni (rys. 7).

Rys. 7. Typowe zależności między cechami położenia jednostek terytorialnych i wymiarem współpracy

Formy prawne wpływają na rozwój powiązań pomiędzy jednostkami terytorialnymi, ale formy funkcjonalne odbiegają od statusu prawnego. Zarówno związek komunalny, jak i stowarzyszenie gmin o charakterze terytorialnym może wykazywać zbliżone powiązania funkcjonalne. Z kolei stowarzyszenia mogą tworzyć i formy rozproszone, i zwarte terytorialnie. Elementy przestrzeni geograficznej, takie jak zwarte ekosystemy czy subregiony historyczne, są często atraktorami – czynnikami łączącymi, sprzyjającymi szczególnie powstawaniu związków terytorialnych, a więc organizacji sieciowych jednostek terytorialnych, które otaczają te struktury.

Utworzenie sieci wpływa pozytywnie na dalszą gospodarkę przestrzenną, głównie przez korzyści skali i synergii. Spośród czynników sprzyjających współpracy, konieczność podjęcia wspólnych inwestycji infrastrukturalnych

wcale nie musi implikować trwałości sieci, gdyż związana jest z wysokimi kosztami i dużym ryzykiem. Wiele związków celowych rozpada się po wykonaniu zadania. W Polsce częstym atraktorem w tworzeniu terytorialnych związków sieciowych jest promocja turystyczna, wymagająca najmniej nakładów finansowych i praktycznie nie wywołująca konfliktów pomiędzy władzami gmin.

W zakresie współpracy niematerialnej najczęstsza jest wymiana kulturalna, wymiana wiedzy na temat zarządzania gospodarką miejską, wzajemna promocja, natomiast w zakresie współpracy materialnej – rozwiązywanie problemów ekologicznych, zarządzanie gruntami i wspólne inwestycje infrastrukturalne.

Przedstawione wyżej rozważania i wynikające z nich wstępne wnioski wskazują na przydatność koncepcji usieciowienia w badaniach poziomych struktur organizacyjnych samorządów terytorialnych. Szczególnie cenne byłyby dalsze badania umocowania poziomych sieci terytorialnych w strukturach regionalnych i lokalnych dla praktycznego określenia ich roli w rozwoju społeczno-gospodarczym danych obszarów. Wyniki mogłyby być wykorzystane przy tworzeniu zasad przyznawania środków pomocowych promujących wszelkie przejawy współpracy międzygminnej. Mogłyby także wyjaśnić przyczyny wielu niepowodzeń w tworzeniu lokalnych sieci, które rozpadły się lub nie powstały pomimo istnienia przesłanek, które wskazywałyby na korzyści płynące z takiego rozwiązania.

Literatura

- Alger Ch.F., 1999, „The future of democracy and global governance depends on widespread public knowledge about local links to the world”, *Cities*, t. 16, nr 3.
- Baker H.R., 1993, „Building multi-community rural development partnership” (w:) R.C. Rounds (red.), *The Structure, Theory and Practice of Partnerships in Rural Development*, seria: *ARRG Working Paper Series*, nr 5.
- Bennett R.J., 1997a, *Local Government in Post-socialist Cities*, Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative.
- Bennett R.J., 1997b, „Administrative systems and economic spaces”, *Regional Studies*, nr 31(3).
- Biernat S., 1979, *Działania wspólne w administracji państwowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- Boć J., 1996, „Współpraca międzygminna w Szwajcarii” (w:) A. Błaś (red.), *Związki komunalne w Polsce i w państwach Europy Zachodniej*, seria: *Przegląd Prawa i Administracji*, t. XXXV.
- Buczek G., Gzell S., 1998, „Gospodarka przestrzenna w Warszawie w okresie transformacji” (w:) T. Markowski, T. Marszał (red.), *Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji*, *Biuletyn KPZK PAN*, nr 182.
- Camagni R., 1995, „Global network and local milieu: towards a theory of economic space” (w:) S. Conti, E.J. Malecki, P. Oinas (red.), *The Industrial*

- Enterprise and Its Environment: Spatial Perspectives*, Aldershot: Avebury, The Organisation of Industrial Space.
- Chojnicki Z., 1988, „Terytorialny system społeczny” (w:) B. Jałowiecki (red.), *Gospodarka przestrzenna, region, lokalność, Biuletyn KPZK PAN*, nr 138.
- De Jong H.W., 1985, *Dynamische Markttheorie*, Leiden: Stenfert Kroese.
- Domański R., 1997, *Przestrzenna transformacja gospodarki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Easton G., 1992, „Industrial networks: a review” (w:) B. Axelsson, G. Easton (red.), *Industrial Networks: A New View of Reality*, London–New York: Routledge.
- European Commission, 2000, *TERRA – An Experimental Laboratory in Spatial Planning*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Furmankiewicz M., 2001, „The international partnership relation of Polish municipalities – the example of Lower Silesia” (w:) M. Koter i K. Heffner (red.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies*, seria: *Region and Regionalism*, nr 5, s. 105–114.
- Grotz R., Braun B., 1993, „Networks, milieux and industrial firm strategies: empirical evidence of an innovative SME environment”, *Geografiska Annaler*, 75B(3).
- Gruchman B., 1999, „Konkurencyjność Poznania i współpraca z innymi miastami” (w:) R. Domański (red.), *Podstawy gospodarczej polityki miasta. Studium Poznania, Biuletyn KPZK PAN*, nr 187.
- Hardin R., 1989, „Political obligation” (w:) A. Hamlin, Ph. Pettit (red.), *The Good Polity. Normative Analysis of the State*, Oxford: Basil Blackwell.
- Hewitt W.E., 2000, „International municipal cooperation: An enabling approach to development for small and intermediate urban centres?”, *Third World Planning Review*, t. 22, nr 3.
- Jałowiecki B., 2000, „Warszawa jako metropolia europejska?” (w:) A. Kukliński, J. Kołodziejski, T. Markowski, W. Dziemianowicz (red.), *Globalizacja polskich metropolii*, Warszawa: EUROREG.
- Kostrubiec B., Łoboda J., 1999, „Le fonctionnement de villes-doublons, departages par la frontière polono-allemande” (w:) *Images de villes-frontières. Actes du Colloque*, Université Luis Pasteur, Strasbourg, 7–9 kwietnia.
- Kręć A., 1998, „Współpraca zagraniczna miast i gmin polskich w świetle badań ankietowych” (w:) A. Brzozowska (red.), *Związki bliźniacze, Współpraca międzynarodowa samorządów lokalnych*, Poznań: Związek Miast Polskich.
- Leoński Z., 1996, „Formy współdziałania w samorządzie terytorialnym” (w:) A. Błaś (red.), *Związki komunalne w Polsce i w państwach Europy Zachodniej*, seria: *Przegląd Prawa i Administracji*, t. XXXV.
- Lücke B., Bellocchi E. (red.), 1997, *A Europe of Towns and Cities. A Practical Guide to Town-twinning*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

- Łyszczak M., 1992, „Ekonomiczno-finansowe problemy ochrony środowiska w gminie” (w:) B. Fiedor (red.), *Samorząd terytorialny a ochrona środowiska – aspekty ekonomiczne, organizacyjne i finansowe*, Wrocław: Wyd. Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.
- Malarski S., 1989, *Związek Komunalny Zagłębia Ruhry (Kommunalverband Ruhrgebiet) – efektywny model regionalnej gospodarki komunalnej i ekologicznej. Studium porównawcze*, Opole: Instytut Śląski, Instytut Naukowo-Badawczy.
- Malarski S., 2001, „Formy i środki prawne współpracy zagranicznej społeczności lokalnych i samorządów terytorialnych”, *Śląsk Opolski*, nr 2 (44).
- Niewiadomski Z., 1992, „Ustrój gminy. Gminne i ponadgminne instytucje samorządu terytorialnego” (w:) A. Piekara, Z. Niewiadomski (red.), *Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*, Warszawa: UW, Centrum Studiów Samorządu Terytorialnego i Rozwoju Lokalnego.
- Niewiadomski Z., 1998, *Ustrój samorządu terytorialnego i administracji rządowej po reformie*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Parysek J., 1996, „Lokalny wymiar gospodarki przestrzennej” (w:) J. Parysek (red.), *Rozwój lokalny i lokalna gospodarka przestrzenna*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Przybyła Z., 1995, „Problemy kształtowania rozwoju euroregionów na obszarach przygranicza” (w:) Z. Mikułowicz (red.), *Strategiczne problemy rozwoju regionalnego w procesie integracji europejskiej*, Opole: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
- Rykiel Z., 1993, „Ewentualne zmiany ustroju i organizacji przestrzennej miasta stołecznego Warszawy” (w:) P. Korcelli, A. Potrykowska (red.), *Zagadnienia rozwoju Warszawy, Biuletyn KPZK PAN*, nr 163.
- Sagan I., 2000, *Miasto: scena konfliktów i współpracy*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Sobczyński M., 1996, „Współczesne międzynarodowe powiązania transgraniczne (próba syntetyzacji)” (w:) K. Heffner, W. Drobek (red.), *Strefa pogranicza Polska-Czechy. Procesy transformacji i rozwoju*, Opole: PIN, Instytut Śląski w Opolu.
- Stryjakiewicz T., 2001, „Koncepcja usieciowienia (networking) w badaniach przestrzenno-ekonomicznych” (w:) H. Rogacki, *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Trzcielińska-Polus A., 1999, „Współpraca regionalna i lokalna Śląska Opolskiego z Niemcami na tle partnerstw polsko-niemieckich”, *Śląsk Opolski*, nr 1 (34).
- Waack Ch., 2000, *Stadträume und Staatsgrenzen, Geteilte Grenzstädte des mittleren und östlichen Europa im Kontext lokaler Alltagswelten nationaler Politik und supranationaler Anforderungen*, seria: *Beiträge zur Regionalen Geographie*, t. 51, Leipzig: Institut für Länderkunde.
- Wahl J., 1993, „Euroregiony – wzory współpracy między wolnymi narodami Europy” (w:) *Euroregiony*, Gliwice: Wydawnictwo „Wokół Nas”.

- Wierzbowski M., Wiktorowska A., 1992, „Podstawowe pojęcia teoretyczne w nauce prawa administracyjnego” (w:) A. Piekara, Z. Niewiadomski (red.), *Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*, Warszawa: UW, Centrum Studiów Samorządu Terytorialnego i Rozwoju Lokalnego.
- Winiarski B., 1979, „Problematyka zagospodarowania zachodnich obszarów przygranicznych Polski” (w:) *Rozwój społeczno-ekonomiczny obszarów przygranicznych. Materiały na konferencję*, Wrocław: PAN Oddz. we Wrocławiu, Komisja Nauk Ekonomicznych.
- Wusten van der, H., 1995, „Governing urban regional networks. An introduction”, *Political Geography*, t. 14, nr 4.